

Historical Metatexts of Mohammed Rezaei-Rad's Plays: *Verb*, *Dream Report*, and *Angel of History*, Using the Theory of Gérard Genette*

Abstract

This research examines the historical metatexts of works of contemporary Iranian playwright Mohammed Rezaei-Rad, whose works focus on Marxist philosophy of history and are influenced by the opinions of Walter Benjamin. He seems to be expanding the dramatic aspects of metatexts. In his plays, especially in *Verb*, *Dream Report* and *Angel of History*, Rezaei-Rad deals with historical and philosophical issues, that show his deep connections with the school of Marxism and the influence of Benjamin's thoughts. This research uses Gerard Genet's trans-textuality theory to show how Rezaei-Rad has created an innovative work by using the references and influences of previous texts. The main focus of this research is to identify and analyze the dramatic aspects of various historical metatexts in Rezaei-Rad's plays, in which Marxist concepts such as "liberation" and "praxis" are specifically addressed. The intended metatexts are present in 5 forms of plotting, characterization, stage order, theme and dialogue and are mainly influenced by Benjamin's *Project of Passages*, *On Language* and *Theses on the Concept of History*. Another goal of this research is to discover how to use the desired metatexts as ideas in the form of a presentation form. In addition, the present research shows how Rezaei-Rad achieved a new interpretation of history and art by re-creating and changing Marxist and Benjamin theses. This re-creation is considered not only as a way to deepen Marxist ideas, but also as a way to criticize and re-examine the contemporary history of Iran. Based on the data in Rezaei-Rad's written works and related scientific sources, this research confirms the research hypotheses and shows how this playwright has used the Marxist philosophy of history to provide new perspectives on the role of art in society. Furthermore we examine the occurrences and the purpose of historical references in the discussed plays. It is a step towards developing our understanding of Iran's contemporary dramatic literature and their roles in social reflection and criticism. Rezaei-Rad's importance is that he adapted the desired Marxist ideas into a dramatic form and used them in the plays. These formal changes in Marxist ideas during the adaptation have led to the re-creation of history and a new

Received: 22 Dec 2024

Received in revised form: 24 Jan 2025

Accepted: 11 Feb 2025

Mehrdad Rayani Makhsoos¹ [iD](#) (Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of Theatre, Faculty of Art, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran Iran.

E-mail: meh.rayani_makhsoos@iauctb.ac.ir

Ali Taleghani² [iD](#)

Master of Dramatic Literature, Department of Theatre, Faculty of Art, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: ali.taleghani77@gmail.com

<https://doi.org/10.22059/jfadram.2025.387175.615986>

definition of the theory by Rezaei-Rad. The result of this historical re-creation by the author is to criticize Iranian society, and Rezaei-Rad's main intention of establishing these metatextual relationships is realized in this way. Each of the borrowed historical ideas has been used for a different purposes, but most of these references have been influenced by Marxism, among the most important of which we can call the audience to do voluntary action, invite the audiences to revolt, criticize the progressive view of history, whilst pointing out the support of the oppressed and the oppression of history.

Keywords: Gérard Genet, metatext, Mohammed Rezaei-Rad, transtextuality, Walter Benjamin

Citation: Rayani Makhsoos, Mehrdad, & Taleghani, Ali. (2026). Historical metatexts of Mohammed Rezaei-Rad's plays: *Verb*, *Dream Report*, and *Angel of History*, using the theory of Gérard Genet. *Journal of Fine Arts: Performing Arts and Music*, 31(1), 71-80. (in Persian)

© Authors retain the copyright and the full publishing.

Publisher: University of Tehran Press.

*This article is derived from the second author's master thesis, entitled "Historical metatexts of the plays: *Verb*, *Dream Report*, and *Angel of History* by Mohammad Rezaei-Rad based on Gerard Genette's theory of transtextuality," under the supervision of the first author at Islamic Azad University.

فرامتن‌های تاریخی نمایشنامه‌های گزارش خواب، فعل و فرشته تاریخ نوشته محمد رضایی‌راد بر اساس نظریه ترامنتیت ژرار ژنت*

چکیده

این پژوهش خوانشی فرامتنی از سه نمایش‌نامه گزارش خواب، فعل و فرشته تاریخ اثر محمد رضایی‌راد، با رویکرد تاریخی و بر اساس نظریه ترامنتیت «ژرار ژنت» ارائه می‌دهد. رضایی‌راد با بهره‌گیری از ظرفیت‌های فرامتنی، تاریخ را نه به‌عنوان بازنمایی گذشته بلکه به‌مثابه ابزاری برای نقد اکنون و احیای سوژه انقلابی به کار می‌گیرد. این پژوهش از منظر ماهیت، تحلیلی-تطبیقی است. روش تحقیق بر مبنای تحلیل کیفی و با استفاده از رویکرد ترامنتیت ژرار ژنت انجام

شده است. داده‌ها از طریق مطالعه دقیق متون نمایشی و منابع کتابخانه‌ای (آثار رضایی‌راد و متون بنیامین) جمع‌آوری شده‌اند. این مقاله نشان داد رضایی‌راد در آثار خود به‌ویژه در سه نمایش‌نامه گزارش خواب، فعل و فرشته تاریخ به طرح مسائل تاریخی و فلسفی می‌پردازد که نشان‌دهنده تأثیرپذیری او از مکتب مارکسیسم و اندیشه‌های والتر بنیامین است. فرامتن‌های موردنظر در ۵ قالب فرمی پیرنگ، شخصیت‌پردازی، دستور صحنه، مضمون و دیالوگ حضور دارند و عمدتاً تحت تأثیر «پروژه پاساژها»، مقاله «در باب زبان» و «ترهایی درباره مفهوم تاریخ» بنیامین هستند. هدف رضایی‌راد از به کارگیری این فرامتن‌های تاریخی با انگیزه‌های مارکسیستی نظیر دعوت مخاطب به زیست انقلابی و آگاهانه، بازخوانی تاریخی با جانب‌داری از ستم‌دیدگان، نقد دیدگاه پیشرفت‌گرا به تاریخ و تحقق نظریه «زیبایی‌شناسی شکست» همراه است. رضایی‌راد با تلفیق تاریخ، فلسفه و فرم‌های نمایشی توانسته است مفاهیمی مانند پراکسیس، آگاهی تاریخی، نقد پیشرفت‌گرایی و زیبایی‌شناسی شکست را به صورت نمایشی در آثارش بازتاب دهد.

واژه‌های کلیدی: ترامنتیت، ژرار ژنت، فرامتن، محمد رضایی‌راد، والتر بنیامین

استناد: ایانی مخصوص، مهرداد و طالقانی، علی (۱۴۰۵). فرامتن‌های تاریخی نمایشنامه‌های گزارش خواب، فعل و فرشته تاریخ نوشته محمد رضایی‌راد بر اساس نظریه ترامنتیت ژرار ژنت. نشریه هنرهای زیبا: هنرهای نمایشی و موسیقی، ۳۱(۱)، ۷۱-۸۰.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۰۲
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۰۵
تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۱۱/۲۳
مهرداد ایانی مخصوص (نویسنده مسئول): استادیار گروه نمایش، دانشکده هنر، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
E-mail: meh.rayani_makhsoos@iauctb.ac.ir
علی طالقانی: کارشناس ارشد ادبیات نمایشی، گروه نمایش، دانشکده هنر، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
E-mail: ali.taleghani77@gmail.com
<https://doi.org/10.22059/jfadram.2025.387175.615986>

مقدمه

محمد رضایی‌راد جزء نمایشنامه‌نویسان و کارگردانان تجربه‌گرای نمایش ایران به حساب می‌آید زیرا استفاده از تکنیک‌های نامرسومی نظیر تکنیک فاصله‌گذاری برشتی در آثارش، نمایشنامه‌های او را به متن‌هایی تبدیل کرده است که کم‌تر بر روی صحنه نمایش دیده می‌شود و اقدام به تجربه‌های نمایشی کم‌تر دیده‌شده از آثار او ایماژی بکر و تماشایی می‌سازد. تلاش رضایی‌راد برای یافتن ظرفیت‌هایی نو در عرصه درام‌نویسی فارسی، فضای تئاتری ایران را با فضای بصری نو و جدیدی مواجه کرده است. رضایی‌راد جزو کسانی قرار می‌گیرد که دل‌مشغولی‌شان به چالش کشیدن چارچوب‌های پیشین و نظم حاکم بر دنیای تئاتر ایران بوده است. او از جمله هنرمندانی است که در آثار خود به‌ویژه نمایش‌نامه‌های گزارش خواب، فعل و فرشته تاریخ، به تحلیل مفاهیم تاریخی و فلسفی پرداخته است.

یکی از پرسش‌های بنیادین در مطالعات ادبی و فلسفی، ارتباط میان تاریخ و ادبیات است. این ارتباط از زمان‌های گذشته تاکنون همواره مورد توجه محققان و نظریه‌پردازان مختلف بوده است. به‌ویژه در قرن بیستم، نظریه‌پردازانی نظیر کارل مارکس^۱ و والتر بنیامین^۲ تلاش کرده‌اند تا از دیدگاهی تاریخی-فلسفی به بررسی و تحلیل متون ادبی بپردازند و نقش این متون را در انعکاس و نقد شرایط تاریخی و اجتماعی مورد بررسی قرار دهند. والتر بنیامین، در مجموعه آثار خود، از جمله تزهایی درباره مفهوم تاریخ^۳، به نقد مفهوم تاریخ پیشرفت‌گرا پرداخته و به جای آن، تاریخ را به مثابه مجموعه‌ای از شکست‌ها و رنج‌های فرودستان مطرح کرده است. او بر این باور است که تاریخ به روایت پیروزمندان و فاتحان نوشته می‌شود، در حالی که داستان واقعی در لایه‌های پنهان و خاموش تاریخ وجود دارد؛ تاریخ ستم‌دیدگان و شکست‌خوردگان.

با وجود مطالعات متعدد درباره زبان و ساختار آثار رضایی‌راد، پژوهشی از منظر ترامنتیت ژنت وجود نداشته است که رابطه میان این آثار و گفتمان‌های تاریخی و فلسفی بنیامین و مارکس را تحلیل کند؛ این پژوهش گامی در جهت پرکردن این خلأ به شمار می‌آید. در این پژوهش آثار رضایی‌راد از منظر ترامنتیت به‌مثابه آثاری در ارتباط مداوم با متون دیگر در نظر گرفته می‌شوند. مسئله اصلی در این پژوهش، بررسی چگونگی بازتاب فرامتن‌های تاریخی با رویکرد فلسفی-مارکسیستی در نمایشنامه‌های گزارش خواب، فعل و فرشته تاریخ و تحلیل آن بر اساس نظریه ترامنتیت ژرار ژنت است. این پژوهش به دنبال آن است تا دریابد که چگونه فرامتن‌های تاریخی نظیر پروژه پاساژها^۴ و تزهایی درباره مفهوم تاریخ بنیامین در این آثار جای گرفته‌اند و چگونه رضایی‌راد از این فرامتن‌ها به‌منظور نقد تاریخ‌نگاری پیشرفت‌گرا^۵ و مرسوم استفاده کرده است.

مطالعات نقد ادبی و ادبیات تطبیقی به‌عنوان حوزه‌ای گسترده و چندوجهی، یکی از مهم‌ترین عرصه‌های پژوهشی در دنیای ادبیات است. این حوزه مفاهیم و مسائل مختلفی را شامل می‌شود که توجه به روابط متون با یکدیگر، یکی از موضوعات اصلی آن است. این روابط به‌ویژه در نظریه‌های بینامتنیت^۶ و ترامنتیت^۷ مورد توجه قرار گرفته است. ژرار ژنت، یکی از نظریه‌پردازان برجسته در این زمینه، با طرح نظریه ترامنتیت و طبقه‌بندی دقیق انواع روابط میان متون، به درک بهتر لایه‌های مختلف معنایی متون کمک شایانی کرده است. این نظریه به پژوهشگران این امکان

را می‌دهد که از رویکردی ساختاری و سازمان‌یافته برای تحلیل ارتباطات متنی بهره‌گیرند و ارتباطات پنهان و آشکار میان متون را کشف کنند.

«ژنت در نظریه ترامنتیت خود پنج نوع اصلی از روابط میان متون را تعریف می‌کند: بینامتنیت، سرمنتیت^۸، فرامنتیت^۹، بیش‌منتیت^{۱۰} و پیرامنتیت^{۱۱}» (محسنی‌نیا، ۱۳۹۳، ۴۱۷). هر کدام از این روابط نمایانگر یک شیوه خاص از تعامل میان متون است: از ارتباط مستقیم میان یک متن با متن دیگر تا تأثیرات غیرمستقیم و تفسیرهای ادبی. فرامنتیت، یکی از مهم‌ترین شاخه‌های این نظریه است که به روابط تفسیری و تأویلی میان متون می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه یک متن می‌تواند با ارائه تفسیری نو از متون پیشین، معنا و مفاهیم جدیدی خلق کند. این رویکرد در مطالعات نقد ادبی، ابزار قدرتمندی برای بررسی متون تاریخی و فلسفی فراهم می‌کند و امکان کشف روابط پنهان میان متن‌های مختلف را به وجود می‌آورد.

روش پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. این رویکرد به پژوهشگر امکان می‌دهد که ضمن بررسی منظم و دقیق متون، آن‌ها را تحلیل کرده و به نتایج مستند دست یابد. هدف این پژوهش، تحلیل فرامتن‌های تاریخی موجود در نمایش‌نامه‌های گزارش خواب، فعل و فرشته تاریخ نوشته محمد رضایی‌راد است. این تحلیل‌ها بر اساس نظریه ترامنتیت ژرار ژنت و با تأکید بر فرامتن‌های تاریخی مارکسیستی و بنیامینی انجام می‌شود. انتخاب این رویکرد، به دلیل ارتباط نزدیک بین محتوای تاریخی-فلسفی آثار رضایی‌راد و ساختارهای فرامتنی مورد بررسی است.

همچنین در این پژوهش، از مطالعات کتابخانه‌ای برای جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات استفاده شده است. با مراجعه به منابع اصلی و پژوهش‌های پیشین، به‌ویژه نظریات والتر بنیامین و کارل مارکس، تلاش شده است تا تحلیل‌های دقیق و مستند ارائه شود. همچنین از منابع نظری معاصر نظیر مطالعات ترامنتیت ژرار ژنت و دیگر نظریه‌پردازان ادبیات تطبیقی استفاده شده است. هدف این تحقیق، بررسی چگونگی بازتاب ایده‌های فلسفی مارکسیستی و بنیامینی در نمایش‌نامه‌های مورد بررسی است و تلاش شده است تا این ایده‌ها به‌طور دقیق تحلیل و تفسیر شوند.

این پژوهش در راستای تحلیل محتوای فلسفی و تاریخی آثار نمایشی رضایی‌راد، ابتدا به بررسی مفهوم فرامنتیت در نظریه ژرار ژنت پرداخته و سپس با استفاده از این چارچوب نظری، به تحلیل فرامتن‌های تاریخی در نمایش‌نامه‌های گزارش خواب، فعل و فرشته تاریخ می‌پردازد. به همین دلیل، روش توصیفی-تحلیلی در این پژوهش به‌عنوان روشی مناسب انتخاب شده است که ضمن تبیین نظریه‌ها و مفاهیم پایه‌ای، امکان تحلیل دقیق و مستند داده‌ها را نیز فراهم می‌کند.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی پیرامون آثار نمایشی محمد رضایی‌راد و دیدگاه‌های فلسفی و تاریخی او انجام شده است که می‌توان آن‌ها را به دو دسته کلی تقسیم کرد: الف) پژوهش‌هایی که به بررسی نگرش‌های فلسفی در نمایش‌نامه‌های رضایی‌راد پرداخته‌اند؛ ب) پژوهش‌هایی که تکنیک‌ها و فرم‌های نمایشی او را مورد تحلیل قرار داده‌اند.

الف) نگرش‌های فلسفی در نمایش‌نامه‌های رضایی‌راد: این دسته از

دیگری، معنای جدیدی به آن ببخشد. «فرامتنیت بر اساس روابط تفسیری و تأویلی متون بنا شده است» (نامور مطلق، ۱۳۸۶، ۹۲). «این رابطه موجب پیوند یک متن با متون دیگر می‌شود، بدون اینکه از آن نقل کند یا نامی ببرد» (Genette, 1997, p. 3). روابط فرامتنی به منظور تأیید، نفی، نقد و یا تشریح یک متن به کار بسته می‌شوند، در میان همه این کاربردها آن فرامتنی بهتر و مستدل‌تر است که با استفاده از رویکرد انتقادی، متن پیشین را مورد سنجش قرار دهد و معنی جدیدی خلق کند. تفسیرهایی که نویسنده متن دوم از متن اول ارائه می‌دهد داده جدیدی است که می‌سازد و با توجه به نوع رویکرد نویسنده سرنوشت متن تعیین می‌شود.

فرامتن‌های آثار بر اساس نوع ماهیت در دو دسته فرامتن‌های گسسته و پیوسته قرار می‌گیرند: الف) فرامتن‌های گسسته: اظهار نظرهایی تأییدی یا انکاری درباره داستان که جنبه نقادانه می‌یابد و به‌طور مجزا از متن ارائه می‌شود؛ ب) فرامتن‌های پیوسته: تأویل‌هایی که در آغاز، میانه یا پایان روایت‌ها آمده است و جنبه شرح و تفسیر دارد. (روضاتیان و گرامی، ۱۳۹۷، ۳۰)

این مفهوم به‌ویژه در بررسی آثار نمایشی رضایی‌راد که از متون فلسفی و تاریخی بهره می‌برد، اهمیت دارد. رضایی‌راد در نمایش‌نامه‌های خود، از جمله گزارش خواب، فعل و فرشته تاریخ، از فرامتن‌های تاریخی نظیر ایده‌های مارکس و بنیامین استفاده کرده و آن‌ها را در قالب‌های نمایشی بازتولید کرده است. هدف او از این کار، نقد تاریخ‌نگاری مرسوم و تأکید بر اهمیت رهایی و آگاهی انقلابی است.

مفهوم بعدی که در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است، «فلسفه تاریخ» است. فلسفه تاریخ در اینجا به معنای بررسی اصول و نظریه‌هایی است که در تحلیل و تفسیر رویدادهای تاریخی به کار می‌روند. فلسفه تاریخ بنیامین در سه مؤلفه تاریخ، الهیات و زبان تکوین می‌یابد. بنیامین اگرچه تحت تأثیر مارکس است اما به برخی از رویکردهای مارکس و مارکسیستی نیز انتقاد دارد و راه‌حل‌های الهیاتی را به‌جای شیوه‌های ماتریالیسم تاریخی مطرح می‌کند. «فلسفه تاریخ بنیامین را می‌توان متشکل از سه منشأ مختلف رمانتیسیسم آلمان، مسیحا (موعودگرایی یهودی) و مارکسیسم دانست» (Löwy, 2005, p. 4). «البته تفکر فلسفه تاریخ درباره وی می‌تواند گمراه‌کننده باشد؛ چراکه اولاً تفکر وی شامل اجزای پراکنده‌ای است و ثانیاً باور به تکامل تاریخی در مسیر ترقی و پیشرفت در اندیشه وی دیده نمی‌شود» (نصیری حامد، ۱۴۰۰، ۲۹۴). والتر بنیامین یکی از مهم‌ترین فیلسوفانی است که دیدگاه‌های او در زمینه فلسفه تاریخ تأثیر زیادی بر آثار رضایی‌راد داشته است. مسئله‌ی اول درباره فلسفه تاریخ بنیامین این است که بنیامین سیر خطی تاریخ را نمی‌پذیرد و در روایت کلیشه‌ای از تاریخ به مطرودان و حذف‌شدگان توجه دارد. دیدگاه او به این سو اشاره دارد که روایت پیشرفت با ظلم و ستم عجین شده است و به همین جهت وی منتقد سیر خطی تاریخ و انگاره پیشرفت است. رضایی‌راد در آثار خود از این ایده استفاده می‌کند تا تاریخی را روایت کند که از دیدگاه پیشرفت‌گرا فاصله گرفته و بر تجربه شکست و رنج تمرکز می‌کند. بنیامین در تزه‌های خود درباره مفهوم تاریخ، نقدی بنیادین بر انگاره پیشرفت خطی و تاریخی ارائه می‌دهد و معتقد است که تاریخ نه به‌عنوان مسیری روبه‌جلو، بلکه به‌عنوان مجموعه‌ای از شکست‌ها و رنج‌های ستم‌دیدگان باید درک شود. مسئله دوم درباره فلسفه تاریخ بنیامین رستگاری و زمینه‌الهیاتی آن در تاریخ است.

پژوهش‌ها به تحلیل و بررسی دیدگاه‌های فلسفی متأثر از مکاتب مختلف، به‌ویژه نئومارکسیسم و اندیشه‌های والتر بنیامین در آثار رضایی‌راد می‌پردازند. برای مثال ناظر (۱۴۰۱) در پژوهش خود با عنوان «پدیدارشناسی مفهوم حضور و غیاب در نمایشنامه فعل اثر محمد رضایی‌راد» دوگانگی مفاهیم مذکور را در ساختار و محتوای اثر مورد بررسی قرار داده است. پژوهش دیگری با عنوان «پدیدارشناسی مکان در نمایشنامه گزارش خواب نوشته محمد رضایی‌راد با تمرکز بر آرای گاستن باشلار^{۱۲} در بوطیقای فضا» توسط مختاباد و رویین (۱۳۹۴) انجام شده است و فضای نمایشی و مکان به‌عنوان یک ساختار معنایی مورد تحلیل قرار گرفته است. همچنین فربخش (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «بررسی زمان روایی در نمایشنامه‌ی گزارش خواب از محمد رضایی‌راد و خواب در فنجان خالی از نغمه ثمنی بر اساس نظریات ژرار ژنت» چگونگی استفاده از عنصر زمان در ساختار دراماتیک این آثار را مورد تحلیل قرار داده است.

ب) تکنیک‌ها و فرم‌های نمایشی در آثار رضایی‌راد: در این دسته از پژوهش‌ها، تکنیک‌های روایی و فرم‌های اجرایی در آثار نمایشی رضایی‌راد مورد توجه قرار گرفته است؛ برای نمونه، صبور (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «جایگاه نقطه اوج در ساختار درام رئالیستی در آثار منتخب محمد چرمشیر و محمد رضایی‌راد با تمرکز بر دیدگاه گوستاو فریتاگ»، نشان می‌دهد که در آثار رضایی‌راد، نقطه اوج در میانه نمایش‌نامه رخ می‌دهد و از پایان نمایش‌نامه جداست که این مسئله باعث پیچیدگی در روایت و طرح داستانی می‌شود. خان‌محمدی زنون (۱۳۹۶) نیز در پژوهش خود با عنوان «پدیدارشناسی کنش نمایشی در نمایشنامه با بررسی دو اثر محمد رضایی‌راد؛ گزارش خواب، رقصی چنین» نشان داده که چگونه این کنش‌های نمایشی بر هم کنش ساختارهای دراماتیک اثر می‌گذارند و روایت را به پیش می‌برند. از سوی دیگر، رضایی (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «تحلیل جوهر دراماتیک تعارض اندیشه و احساس در فاصله‌گذاری تئاتری، با مطالعه موردی نمایشنامه فعل»، نوشته محمد رضایی‌راد، چگونگی استفاده از این تکنیک را برای تفریق اندیشه مخاطب و تمرکز بر اندیشه سیاسی-فلسفی نمایش‌نامه تحلیل کرده است.

نتیجه بررسی پژوهش‌های پیشین پیرامون آثار رضایی‌راد نشان می‌دهد که آثار او از دو جنبه فلسفی و تکنیکی سوژه مناسبی برای تحقیق و پژوهش به حساب می‌آید. آثار او نه تنها در حوزه محتوای فلسفی عمیق هستند، بلکه از نظر تکنیک‌های روایی و فرم‌های نمایشی نیز پیچیدگی‌های زیادی دارند که آن‌ها را به موضوعی جذاب برای نقد ادبی و تحلیل تأثیر تبدیل می‌کند؛ با این حال این پژوهش قصد دارد به‌طور خاص بر فرامتن‌های تاریخی در آثار رضایی‌راد و ارتباط آن‌ها با فلسفه تاریخ مارکسیستی و نظریات والتر بنیامین تمرکز کند که پیش‌تر در پژوهش‌های موجود کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است.

مبانی نظری پژوهش

مبانی نظری این پژوهش بر محور دو مفهوم کلیدی «فرامتنیت» و فلسفه تاریخ^{۱۳} بنا شده است که هر کدام نقش مهمی در تحلیل آثار محمد رضایی‌راد ایفا می‌کنند. نخستین مفهوم مهم، فرامتنیت است که ژرار ژنت در نظریه فرامتنیت آن را به‌عنوان یکی از انواع رابطه‌های متنی معرفی می‌کند. فرامتنیت بر مبنای رابطه تفسیر و نقد میان متون استوار است و به این معنا است که چگونه یک متن می‌تواند از طریق تفسیر و نقد متن

از: ۱. بینامتنیت، ۲. پیرامتنیت، ۳. فرامتنیت، ۴. سرمتنیت و ۵. بیش‌متنیت» (نوروزی و علی‌بیگی سرهالی، ۱۳۹۳، ۱۱۴).

بینامتنیت به رابطه دو متن می‌پردازد و شیوه‌های تعامل متون با یکدیگر را مدنظر قرار می‌دهد. «بینامتنیت حضور بالفعل یک متن در متن دیگر است» (وود، ۲۰۰۴/۱۳۸۷، ۱۴۶)؛ به عبارت دیگر می‌توان به صورت خلاصه بینامتنیت را بررسی روابط مستقیم و غیرمستقیم تک‌تک اعضا و نشانه‌های سازنده‌ی یک متن با متن دیگر دانست که بررسی و کشف این روابط به فهم و درک بهتر متن و در نتیجه به بهبود دریافت مخاطب از پیام و اثر هنری منجر می‌شود. بینامتنیت به حضور مستقیم یا غیرمستقیم یک متن در متن دیگر اشاره دارد. «بینامتنیت از نظر ژنت به سه دسته تقسیم می‌شود: ۱. بینامتنیت صریح، ۲. بینامتنیت غیر صریح و ۳. بینامتنیت ضمنی» (نوروزی و علی‌بیگی سرهالی، ۱۳۹۳، ۱۱۴). «بینامتنیت صریح بیانگر حضور آشکار یک متن در متن دیگر است؛ به عبارت روشن‌تر در این نوع بینامتنیت مؤلف متن دوم در نظر ندارد مرجع متن خود یعنی متن اول را پنهان کند» (نامور مطلق، ۱۳۸۶، ۸۸). «بینامتنیت غیر صریح بیانگر حضور پنهان یک متن در متن دیگر است؛ به عبارت دیگر این نوع بینامتنیت می‌کوشد تا مرجع بینامتن خود را پنهان کند و این پنهان‌کاری به دلیل ضرورت‌های ادبی نیست، بلکه دلایلی فرا ادبی دارد» (نامور مطلق، ۱۳۸۶، ۸۸).

بینامتنیت ضمنی یا تلمیحی اشاره به رابطه‌ای میان متون دارد که در آن «پنهان‌کاری» مورد نظر نیست، اما حضور متن اول به صورت ضمنی و از طریق نشانه‌ها به مخاطب منتقل می‌گردد؛ در این نوع از بینامتنیت فقط گروهی که از مندرجات متن اول آگاه هستند متوجه بینامتنیت متن دوم می‌گردند. کنایات، اشارات و تلمیحات از مهم‌ترین اشکال بینامتنیت ضمنی یا تلویحی هستند. (محسنی‌نیا، ۱۳۹۳، ۴۲۰)

فرامتنیت شکل ساختاری بینامتنیت است؛ یعنی چیزی بیشتر شبیه به آنچه بارت درباره بینامتنیت اندیشه می‌کرد تا آن رابطه‌ای که کریستوا برای بینامتنیت متصور بود. «فرامتنیت بر اساس روابط تفسیری و تأویلی متون بنا شده است» (نامور مطلق، ۱۳۸۶، ۹۲). «این رابطه موجب پیوند یک متن با متون دیگر می‌شود، بدون اینکه از آن نقل کند یا نامی ببرد» (Gen-ette, 1997, p. 3). این نوع ارتباط به‌ویژه در بررسی آثار محمد رضایی‌راد اهمیت دارد؛ زیرا رضایی‌راد با استفاده از فرامتن‌های تاریخی و فلسفی، به نقد و تفسیر تاریخ و مفاهیم مارکسیستی و بنیامینی پرداخته است. سرمتنیت به آن دسته از روابط بین متون اطلاق می‌شود که بین متون ویژگی‌های مشترک از جنس گونه‌ای و ژنریک ایجاد می‌کند و به واسطه آن‌ها می‌توان گستره‌ای از متون را با توجه به مؤلفه‌ها یا ویژگی‌های مشترک جزیک گروه دانست.

بنا به عقیده و باور ژرار ژنت «سرمتنیت» یکی از گونه‌های فرامتنیت است، اما در عین حال اصطلاح «فرامتنیت» را در اطلاق به کلیه نمودهای مورد نظر وضع کرده است، چون او می‌خواهد این مفهوم را برای ترسیم روش‌ها و شیوه‌هایی به کار بگیرد که متون ادبی از طریق آن شیوه‌ها می‌توانند به صورتی نظام‌مند مورد فهم و تأویل قرار گیرند. (محسنی‌نیا، ۱۳۹۳، ۲۲)

بیش‌متنیت نیز همانند بینامتنیت، رابطه میان دو متن ادبی یا هنری را

نقش ویژه بنیامین در بازخوانی آراء مارکس این بود که ماتریالیسم تاریخی مارکس را به الهیات مسیحی-یهودی پیوند زد. رهایی و رستگاری طبقه پرولتاریا، ستم‌دیدگان و حذف‌شدگان از تاریخ برای والتر بنیامین دغدغه‌ای مهم به شمار می‌رفت و او قصد داشت در مقام یک مورخ و فیلسوف تاریخ با نقد رویکردهای نظری موجود مانند تاریخی‌گرایی، فضا را برای رهایی و رستگاری پرولتاریا و ستم‌دیدگان فراهم کند. مسئله سوم درباره فلسفه تاریخ بنیامین نگرش او به مقوله زبان است. توجه بنیامین به لحظه اکنون است و او رهایی را به جرعه تشبیه می‌کند. ذکر این نکته ضروری است که جرعه و جهی زبانی دارد و این وجه زبانی دارای زمینه‌ای الهیاتی نیز است.

تأکید بر ظهور گذشته به شکلی ناگهانی و غیرمنتظره، دال بر وقوع معجزه‌ای در خلاف آمد شرایط فعلی است که نور امیددی در دل ناامان تاریخ برمی‌افروزد. این امر مستلزم به کارگیری زبانی مبتنی بر تمثیل در قبال تاریخ است که با فراتر رفتن از دلالت معمول، گسستی در روند موجود ایجاد کند و بتواند وجهی از معانی را بازتاب دهد که تا پیش از این مغفول بوده است. (نصیری حامد، ۱۴۰۰، ۲۹۴)

همان‌گونه که در رویکرد الهیاتی و مسیحایی به ایده ویرانی و تخریب در وضعیت جاری اشاره می‌شود، از نظر گاه بنیامین زبان نیز می‌تواند از ایده ویرانی بهره بگیرد و با استفاده از به کارگیری تکنیک‌هایی نظیر تمثیل یا به هم ریختن قواعد مرسوم، زبان نیز نقش تخریبی به خود بگیرد.

علاوه بر این، مارکسیسم به‌عنوان یکی از جریان‌های فکری که تأثیر بسزایی بر فلسفه تاریخ گذاشته است، در این پژوهش به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته است. دیدگاه مارکس درباره تاریخ به‌عنوان یک فرایند دیالکتیکی که از طریق تضادهای طبقاتی پیش می‌رود، یکی از منابع اصلی الهام‌بخش برای رضایی‌راد بوده است.

مارکس همچنین به کمک فردریک انگلس^۴، زیربنای فلسفه خود را که بر مبنای ماتریالیسم دیالکتیک استوار شده، پی‌ریزی کرد و با تجزیه و تحلیل تاریخ از نظر فلسفه‌ی مادی یا ماتریالیسم تاریخی آن را تکمیل نمود. ماتریالیسم دیالکتیک در واقع تلاشی برای اثبات ماده از طریق منطق دیالکتیک است. (سلطانی، ۱۳۹۶، ۵۸۰)

رضایی‌راد در نمایش‌نامه‌های خود، مفاهیم مارکسیستی نظیر پراکسیس^۵ و رهایی را به صورت نمایشی به تصویر می‌کشد و با استفاده از این ایده‌ها، به نقد ساختارهای اجتماعی و سیاسی می‌پردازد. این دو مفهوم کلیدی، چارچوب نظری پژوهش را شکل می‌دهند و از طریق آن‌ها، تحلیل‌های فرامتنی و فلسفی بر روی آثار رضایی‌راد صورت می‌گیرد.

یک متن با متن‌های دیگر به شکل‌های گوناگون ارتباط دارد و رد پای متن‌های مختلفی در هر متنی دیده می‌شود. بررسی ارتباط متون با یکدیگر و کشف زنجیره ارتباطی متون، دل‌مشغولی متفکرانی نظیر ژولیا کریستوا، رولان بارت، مایکل ریفاتر و ژرار ژنت بود. نظریه ترامنتیت ژرار ژنت یکی از مهم‌ترین نظریات در حوزه مطالعات نقد ادبی و ادبیات تطبیقی به شمار می‌آید. ژنت با گسترش نظریه بینامتنیت، مفهوم ترامنتیت را مطرح کرد که شامل هر گونه ارتباط و پیوند میان متون مختلف است. این نظریه به پژوهشگران اجازه می‌دهد تا به تحلیل و بررسی دقیق‌تر روابط پیچیده میان متون بپردازند و با کشف ارتباطات گوناگون، لایه‌های مختلف معنایی را روشن سازند. «او ترامنتیت را به پنج دسته تقسیم می‌کند که عبارت‌اند

بررسی می‌کند، اما این رابطه در بیش‌متنیت برخلاف بینامتنیت نه بر اساس هم‌حضوری که بر اساس هم‌گرفتنی بنا شده است؛ به عبارت دیگر در بیش‌متنیت تأثیر یک متن بر متن دیگر بررسی می‌شود و نه حضور آن. البته می‌توان تصور کرد که در هر حضوری، تأثیر نیز وجود دارد و همچنین در هر تأثیری نیز حضور وجود دارد؛ اما در بیش‌متنیت، تأثیر گسترده‌تر و عمیق‌تری مورد توجه است، به عبارت روشن‌تر اگر در بینامتنیت اغلب حضور بخشی مورد توجه است، در بیش‌متنیت، تأثیر کلی و الهام‌بخشی کلی مورد نظر است. (نامور مطلق، ۱۳۸۶، ۹۵)

رضایی‌راد با بهره‌گیری از مفاهیم مارکسیستی و دیدگاه‌های والتر بنیامین، از بیش‌متنیت برای بازخوانی تاریخ و نقد دیدگاه‌های پیشرفت‌گرایانه استفاده می‌کند. به‌ویژه در نمایش‌نامه فرشته تاریخ، او از این تکنیک بهره می‌گیرد تا نقدی مستقیم بر مفهوم تاریخ‌نگاری مرسوم و سیاست‌های تالیتر ارائه دهد.

بیش‌متنیت به دو دسته تقسیم می‌شود:

۱. همان‌گونگی (تقلید): این‌گونه از بیش‌متنیت بر پایه تقلید استوار شده است؛ در تقلید، نیت مؤلف پیش‌متن، حفظ متن نخست در وضعیت جدید است. نویسنده مطلبی را از نویسنده دیگر تقلید می‌کند که مفهوم و معنی متن اول را می‌رساند. در بیش‌متنیت، همان‌گونگی بر اساس تقلید یا کپی‌برداری استوار شده است؛

۲. تراگونگی (تغییر): این‌گونه از بیش‌متنیت تقلید عین‌به‌عین را در نظر ندارد و با تغییری که می‌تواند اندک یا زیاد باشد، رابطه ارجمندی را برقرار می‌سازد. در تراگونگی، بیش‌متنیت با تغییر و دگرگونی پیش‌متنیت ایجاد می‌شود و نویسندگان برای بیان برخی از مسائل، آثار و نوشته‌های دیگران را با تغییر و دگرگونی در اثر خود می‌آورند، بدون آنکه خللی در موضوع مورد بحث پیش‌آید. (نوروزی و علی‌بیگی سرهالی، ۱۳۹۳، ۱۳۲-۱۳۴)

پیرامتنیت بر اساس توضیح ژنت نشانگر آن عناصری است که در آستانه متن قرار گرفته‌اند و دریافت یک متن از سوی خوانندگان را جهت‌دهی و کنترل می‌کنند. عناصری مانند مقدمه، تقدیرنویسی، شکر و سپاس، اهدا، فهرست مندرجات، تجدید مقدمه و... خود این آستانه از یک "درون‌متن" و یک "برون‌متن" تشکیل می‌شود. (محسنی‌نیا، ۱۳۹۳، ۴۲۰)

تحلیل نمایش‌نامه گزارش خواب

نمایش‌نامه گزارش خواب در سال ۱۳۸۳ نوشته شده و یکی از مهم‌ترین آثار رضایی‌راد است که به‌طور مستقیم به مفاهیم تاریخی و فلسفی می‌پردازد. این نمایش‌نامه داستان عتیقه‌فروشی به نام ابراهیم صحافی را روایت می‌کند که مغازه‌اش تبدیل به پناهگاهی برای انقلابیون و معترضین سیاسی شده است. شخصیت اصلی این نمایش‌نامه، ابراهیم صحافی، به‌عنوان نمادی از آگاهی تاریخی و سیاسی به تصویر کشیده شده است که هیچ‌گاه نمی‌خوابد و همیشه بیدار است. بی‌خوابی او نماد آگاهی و اراده است که در تضاد با خواب تاریخی و ناآگاهی دیگران قرار دارد. این نمایش‌نامه با استفاده از عناصر فرامتنی و فلسفی، به نقد تاریخ‌نگاری مرسوم و ارائه تفسیری از تاریخ بر اساس ایده‌های مارکسیستی و بنیامینی می‌پردازد.

نمایش‌نامه گزارش خواب یکی از برجسته‌ترین آثار محمد رضایی‌راد است که به‌طور مستقیم به مفاهیم تاریخی و فلسفی می‌پردازد. این نمایش‌نامه به دلیل تمرکز بر مفهوم آگاهی تاریخی و نقد تاریخ‌نگاری

پیشرفت‌گرا، جایگاه ویژه‌ای در تحلیل‌های تاریخی-فلسفی دارد. نمایش‌نامه گزارش خواب منطق بر رویکرد اتخاذ شده یعنی نظریه ترامتنیت ژرار ژن دارای ۱۰ فرامتن تاریخی است. این فرامتن‌ها در ۵ عنصر فرمی از جمله دستور صحنه، دیالوگ، شخصیت‌پردازی، پیرنگ و مضمون و از طریق مؤلفه‌های عتیقه‌فروشی، کنش اعلامیه‌خوانی، سن پترزبورگ، بی‌خوابی، شخصیت‌ناصری، کلکسیونر، پراکسیس، پرش زمانی، صنعتی‌شدن فرهنگ و سیاه‌پوشی در صدد بسط و نضح فلسفه تاریخ مارکسیستی به‌عنوان فرامتن تاریخی است. ۴ قسم از اقسام پنج‌گانه ترامتنیت در نظر ژنت این فرامتن‌ها را شامل می‌شوند. فرامتن‌های تاریخی موجود در این نمایش‌نامه زیرمجموعه بینامتنیت، بیش‌متنیت، سرمتنیت و فرامتنیت قرار می‌گیرند.

داستان گزارش خواب در باره یک عتیقه‌فروش به نام ابراهیم صحافی است که مغازه‌اش در دوره‌های تاریخی مختلف پناهگاه انقلابیون است. شخصیت اصلی، ابراهیم، ویژگی خاصی دارد؛ او هرگز نمی‌خوابد که این ویژگی به‌عنوان نماد آگاهی تاریخی او مطرح می‌شود. بی‌خوابی او نمادی از بیداری و هشیاری دائمی نسبت به رویدادهای تاریخی است که با خواب و غفلت دیگران در تضاد است. این تمهید نمایشی، ریشه در دیدگاه مارکسیستی و بنیامینی درباره تاریخ و آگاهی دارد. والتر بنیامین (۱۳۹۸/۱۹۵۷) در تزهایی درباره مفهوم تاریخ اشاره می‌کند که آگاهی تاریخی به معنای بیداری از توهم تاریخ خطی و پیشرفت‌گراست و به جای آن باید به لحظات شکست و سرکوب در تاریخ توجه کرد. بنیامین (۱۳۹۸/۱۹۵۷) در ششمین تراز تزهایی درباره مفهوم تاریخ متذکر می‌شود که بیان و ذکر تاریخ به معنای تأیید آن نیست و ذکر و یادآوری آن برهه یا اتفاق تاریخی را زنده کردن اکنونی خاطره می‌خواند. محمد رضایی‌راد نیز قصد بازسازی فلسفه مارکسیستی را ندارد و با تغییرات عمدی در جزئیات به دگرگونی آن اقدام می‌کند. رضایی‌راد در گزارش خواب از همین رویکرد استفاده می‌کند تا آگاهی تاریخی را به نمایش بگذارد.

عناصر نمایشی در گزارش خواب نیز به دقت برای تفسیر مفاهیم تاریخی به کار گرفته شده‌اند؛ برای مثال عتیقه‌های موجود در مغازه به‌عنوان نشانه‌های تاریخی مختلف عمل می‌کنند و هر یک نمادی از لحظات مهم تاریخی هستند. این عناصر، مفاهیم والتر بنیامین درباره تکثیر مکانیکی هنر را بازتاب می‌دهند (ر. ک: بنیامین، ۱۳۷۲/۱۹۳۵)؛ به این معنا که آثار هنری در عصر تکثیر مکانیکی، اصالت و یگانگی خود را از دست می‌دهند و به ابزاری برای نقد و بازنگری تاریخ تبدیل می‌شوند. رضایی‌راد با استفاده از عناصر صحنه، به شیوه‌ای نمادین تاریخ را به نقد می‌کشد و تماشاگر را به بازنگری در روایت‌های تاریخی مرسوم وادار می‌کند.

همچنین از منظر ساختاری، نمایش‌نامه گزارش خواب از تکنیک‌های فاصله‌گذاری برشتی^{۱۶} نیز استفاده می‌کند. فاصله‌گذاری برشتی که با هدف دور کردن تماشاگر از غرق شدن در جهان داستانی و توجه به مفاهیم فلسفی و سیاسی صورت می‌گیرد، در این نمایش‌نامه از طریق مونولوگ‌های مستقیم شخصیت‌ها و کنش اعلامیه‌خوانی‌ها خود را نشان می‌دهد. شخصیت صحافی بارها در طول نمایش به‌صورت مستقیم با تماشاگر صحبت می‌کند و از شرایط سیاسی و تاریخی جامعه انتقاد می‌کند. این رویکرد برشتی، علاوه بر ایجاد فاصله، تماشاگر را به فکر وادار می‌کند و امکان فهم عمیق‌تر مفاهیم تاریخی را فراهم می‌آورد.

گزارش خواب نمایشی از آگاهی تاریخی و نقد تاریخ‌نگاری

را نیز به‌عنوان عنصری درون‌متنی به چالش می‌کشد. این تکنیک روایی به‌نوعی با نظریه زمان روایی ژرار ژنت در ارتباط است که به بررسی چگونگی نمود زمان در ساختارهای متنی می‌پردازد. رضایی‌راد با استفاده از این تکنیک، به تحلیل مفهوم زمان و تأثیر آن بر کنش و اراده انسان می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای اجتماعی و زمانی، مانعی برای آزادی و فعلیت انسان هستند.

همچنین رضایی‌راد در نمایش‌نامه فعل از تکنیک فاصله‌گذاری برشتی بهره می‌گیرد. شخصیت‌های نمایش‌نامه به‌طور مداوم از جهان داستانی فاصله می‌گیرند و با تماشاگران به‌طور مستقیم صحبت می‌کنند. این تکنیک برشتی باعث می‌شود تا تماشاگران به‌جای غرق شدن در روایت عاشقانه، به مفاهیم عمیق‌تر فلسفی و اجتماعی نمایش‌نامه فکر کنند. فاصله‌گذاری در این نمایش‌نامه به‌ویژه در صحنه‌هایی که شخصیت‌ها درباره کنش و اراده صحبت می‌کنند، به اوج خود می‌رسد و پیام فلسفی-سیاسی نمایش‌نامه را به‌طور مستقیم به تماشاگر منتقل می‌کند.

می‌توان نتیجه گرفت نمایش‌نامه فعل به بررسی پیچیدگی‌های کنش آزادانه و اراده انسان در جامعه معاصر می‌پردازد. رضایی‌راد با استفاده از تکنیک‌های روایی پیچیده و تحلیل فلسفی-اجتماعی، به نقد ساختارهای موجود می‌پردازد و مفهوم پراکسیس مارکسیستی را در قالبی نمایشی و جذاب ارائه می‌دهد. فرامتن‌های تاریخی و فلسفی موجود در این نمایش‌نامه نیز به‌طور مستقیم با ایده‌های مارکسیستی درباره کنش و آزادی در ارتباط هستند و به شکل نمایشی به تماشاگر منتقل می‌شوند.

تحلیل نمایش‌نامه فرشته تاریخ

نمایش‌نامه فرشته تاریخ در سال ۱۳۹۸ نوشته شده و به‌طور مستقیم به زندگی و اندیشه‌های والتر بنیامین می‌پردازد. این نمایش‌نامه روایتگر آخرین شب زندگی بنیامین در مرز فرانسه و اسپانیا است. شخصیت اصلی این نمایش‌نامه، والتر بنیامین، به‌عنوان یک فیلسوف درگیر با مسائل تاریخی و فلسفی نمایش داده می‌شود که در تلاش است تا از اندیشه‌های خود دفاع کند. کشمکش اصلی در این نمایش‌نامه میان بنیامین و نمایندگان فاشیسم و توتالیتاریسم است که در نهایت به خودکشی او منجر می‌شود. رضایی‌راد با استفاده از این داستان، به نقد مفهوم تاریخ پیشرفت‌گرا و تأکید بر اهمیت شکست و رنج تاریخی پرداخته و فلسفه تاریخ بنیامین را در قالبی نمایشی ارائه می‌دهد.

فرشته تاریخ به‌طور مستقیم به زندگی و اندیشه‌های والتر بنیامین، فیلسوف آلمانی، می‌پردازد. این نمایش‌نامه به دلیل تمرکز بر زندگی بنیامین و اندیشه‌های فلسفی او درباره تاریخ و سیاست، یکی از پیچیده‌ترین و در عین حال جذاب‌ترین آثار رضایی‌راد به‌شمار می‌رود. نمایش‌نامه فرشته تاریخ منطبق بر رویکرد اتخاذشده یعنی نظریه ترامنتیت ژرار ژنت دارای ۱۵ فرامتن تاریخی است. این فرامتن‌ها در ۵ عنصر فرمی از جمله دستور صحنه، دیالوگ، شخصیت‌پردازی، پیرنگ و مضمون و از طریق مؤلفه‌های رهایی، انقلاب، سنت ستمدیدگان، نقد فاتحان تاریخ، مفهوم دروازه تنگ، توحش تمدن مدرن، شخصیت فرشته تاریخ^{۱۷}، تأثیرات مصرف‌حشیش، فیگور فلانور، تابلو فرشته نو^{۱۸} از پل کله^{۱۹}، عروسک و کوتوله، یادآوری گذشته، زندگی شخصی بنیامین، تقدیم‌نامه به مراد فرهادپور درصدد بسط و نضج فلسفه تاریخ مارکسیستی به‌عنوان فرامتن تاریخی است. تمام اقسام پنج‌گانه ترامنتیت در نظر ژنت این فرامتن‌ها را شامل می‌شوند. فرامتن‌های

پیشرفت‌گراست. رضایی‌راد با استفاده از تکنیک‌های نمایشی و مفاهیم فلسفی-تاریخی، به بررسی تاریخ از دیدگاهی مارکسیستی می‌پردازد و سعی دارد تا لحظات سرکوب و شکست را به تصویر بکشد. فرامتن‌های تاریخی موجود در این نمایش‌نامه به‌ویژه با تأکید بر فلسفه تاریخ والتر بنیامین و نقد مفهوم پیشرفت، به‌عنوان ابزاری برای نقد سیاسی و اجتماعی عمل می‌کنند.

تحلیل نمایش‌نامه فعل

نمایش‌نامه فعل در سال ۱۳۹۶ نوشته شده و داستان رابطه عاشقانه و پیچیده‌ای بین یک معلم و دانش‌آموزش در یک مدرسه دخترانه را روایت می‌کند. این نمایش‌نامه از نظر روایی پیچیده است و با استفاده از روایت غیرخطی و تغییرات زمانی، ساختار دراماتیک ویژه‌ای را خلق می‌کند. رضایی‌راد در این اثر به تحلیل مفهوم «پراکسیس» و کنش آزادانه انسان می‌پردازد. شخصیت اصلی این نمایش‌نامه، فرهاد کاتب، با تأکید بر مفهوم فعلیت و کنش آزادانه، به نقد ساختارهای اجتماعی و آموزشی می‌پردازد و با استفاده از ایده‌های مارکسیستی، به بسط مفاهیم انقلابی و فلسفی می‌پردازد. نمایش‌نامه فعل منطبق بر رویکرد اتخاذشده یعنی نظریه ترامنتیت ژرار ژنت دارای ۸ فرامتن تاریخی است. این فرامتن‌ها در ۴ عنصر فرمی از جمله پیرنگ، مضمون، دیالوگ و شخصیت‌پردازی و از طریق مؤلفه‌های زمان نمایشی غیرخطی، مفهوم چپستی زبان، پرش‌های مکانی و زمانی، آشفتگی در ترتیب چینش صحنه‌ها، پراکسیس، ایده انقلاب و شخصیت گل‌خانم درصدد بسط و نضج فلسفه تاریخ مارکسیستی به‌عنوان فرامتن تاریخی است. از اقسام پنج‌گانه ترامنتیت در نظر ژرار ژنت، ۴ مورد بیش‌تر، بینامنتیت، سرمنتیت و فرامنتیت در این نمایش‌نامه حضور دارند.

نمایش‌نامه فعل یکی از آثار پیچیده و روایی رضایی‌راد است که به بررسی مفاهیمی همچون کنش آزادانه و اراده انسان در مقابل ساختارهای اجتماعی و سیاسی می‌پردازد. این نمایش‌نامه به دلیل استفاده از تکنیک‌های روایی غیرخطی و بازی‌های زمانی، فضایی پیچیده و در عین حال انتقادی ایجاد می‌کند که به نقد ساختارهای موجود می‌پردازد. داستان این نمایش‌نامه درباره حضور فرهاد کاتب، معلمی آقادر مدرسه‌ای دخترانه است؛ همچنین رابطه‌ی عاشقانه و پیچیده او با یکی از دانش‌آموزانش به نام لیلا روند اصلی درام را شکل می‌دهد. متن این داستان در سطح ظاهری یک ماجرای عاشقانه است، اما در لایه‌های عمیق‌تر و زیرمتن نمایش‌نامه به تحلیل مفاهیمی همچون اراده و فعلیت می‌پردازد. فرهاد کاتب، شخصیت اصلی، به دنبال تحقق مفهوم پراکسیس است که در فلسفه مارکس به معنای کنش آزادانه و ارادی برای تغییر وضعیت موجود تعبیر می‌شود. نمایش‌نامه فعل به‌ویژه در زمانی پراکسیسی التفات دارد. پراکسیس مفهومی است که بر عمل، تولید، ابزار و تکوین آن در طول تاریخ تمرکز دارد و موضوع پایان‌نامه فرهاد و عنوان نمایش‌نامه مذکور نیز یادآور این صبغه تاریخی-مارکسیستی است. شخصیت محوری این نمایش‌نامه سعی دارد تا از طریق اراده و کنش خود، به معنای واقعی آزادی دست یابد؛ اما جامعه و ساختارهای اجتماعی موجود، او را محدود و سرکوب می‌کنند.

یکی دیگر از ویژگی‌های مهم این نمایش‌نامه، بازی‌های زمانی و روایت غیرخطی است. روایت زمانی در فعل به‌صورت پراکنده و متقاطع رخ می‌دهد و شخصیت‌ها به‌طور مداوم در زمان جابجا می‌شوند. این ساختار روایی، نه‌تنها فضای نمایشی پیچیده‌ای را ایجاد می‌کند، بلکه مفهوم زمان

تاریخی موجود در این نمایش نامه زیرمجموعه بینامتنیت، بیش متنتیت، سرمتنتیت، فرامتنیت و پیرامتنیت قرار می‌گیرد.

داستان این نمایش نامه درباره آخرین شب زندگی والتر بنیامین در مرز فرانسه و اسپانیا است. بنیامین که از ترس دستگیری توسط گشتاپو در مرز گرفتار شده، در این نمایش نامه با شخصیت‌های مختلفی به گفتگو می‌پردازد. یکی از مهم‌ترین عناصر نمایشی این اثر، شخصیت اوتو، زندانبان بنیامین است که به عنوان نمادی از فاشیسم و توتالیتاریسم عمل می‌کند. کشمکش اصلی در این نمایش نامه میان بنیامین و اوتو است؛ اما در نهایت، آنتاگونیست اصلی درام نه اوتو، بلکه ایده فاشیسم و سرکوب سیاسی است که بنیامین از آن می‌گریزد. فرشته تاریخ به‌طور مستقیم به فلسفه تاریخ والتر بنیامین و مفهوم شکست تاریخی می‌پردازد. بنیامین (۱۹۵۷/۱۳۹۸) در «تزهایی درباره مفهوم تاریخ» نقدی شدید بر انگاره پیشرفت خطی در تاریخ دارد و به جای آن بر لحظات شکست و سرکوب در تاریخ تأکید می‌کند. رضایی‌راد این ایده‌های بنیامین را در قالب نمایشی باز تولید می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه تاریخ نه به‌عنوان مسیری رو به پیشرفت، بلکه به‌عنوان مجموعه‌ای از لحظات شکست و رنج درک می‌شود. این مفهوم در نمایش نامه به‌ویژه در صحنه‌هایی که بنیامین از ترس دستگیری به مرزها پناه برده و نهایتاً به خودکشی دست می‌زند، به اوج خود می‌رسد.

یکی دیگر از مفاهیم کلیدی که در فرشته تاریخ به نمایش گذاشته

می‌شود، نظریه زیبایی‌شناسی شکست^{۱۰} است. رضایی‌راد با استفاده از زندگی بنیامین، به تحلیل این مفهوم می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه شکست و رنج در تاریخ می‌توانند به یک زیبایی‌شناسی خاص تبدیل شوند. بنیامین با خودکشی‌اش در پایان نمایش، به‌نوعی این ایده را به نمایش می‌گذارد که شکست، نه تنها پایان نیست، بلکه می‌تواند به معنای آغاز یک نوع آگاهی تاریخی و فلسفی جدید باشد. کار ویژه رضایی‌راد در این اثر بازخوانی پایان تراژیک نه به‌عنوان فاجعه بلکه به‌عنوان راه نجات و عملی ارادی و آگاهانه و از جنس پراکسیس است.

می‌توان نتیجه گرفت که نمایش نامه فرشته تاریخ یکی از مهم‌ترین و پیچیده‌ترین آثار رضایی‌راد است که به‌طور مستقیم به زندگی و اندیشه‌های والتر بنیامین می‌پردازد. این نمایش نامه با استفاده از تکنیک‌های نمایشی و تحلیل‌های فلسفی-تاریخی، به نقد فاشیسم و سرکوب سیاسی می‌پردازد و مفهوم شکست تاریخی را در قالبی دراماتیک به تصویر می‌کشد. فرامتن‌های تاریخی موجود در این نمایش نامه، به‌ویژه ایده‌های بنیامین درباره تاریخ و شکست، به‌طور مستقیم در ساختار و محتوای اثر بازتاب یافته‌اند و به نقد سیاست‌های توتالیتاریستی و تاریخ‌نگاری پیشرفت‌گرا می‌پردازند.

با توجه به توضیحات فوق می‌توان نتایج پژوهش حاضر را در جدول (۱) خلاصه و جمع‌بندی کرد:

بررسی سوره‌های موردنظر منجر به شناسایی عناصر اصلی فلسفی آثار

جدول ۱. تحلیل فرامتن‌های تاریخی در نمایش نامه‌های محمد رضایی‌راد (یافته‌های پژوهش بر اساس تحلیل نمایش نامه‌های گزارش خواب، فعل و فرشته تاریخ)

نمایشنامه	گزارش خواب	فعل	فرشته تاریخ
پیرنگ	داستان یک عتیقه‌فروش که مغازه‌اش به پناهگاهی برای انقلابیون تبدیل می‌شود؛ تأکید بر آگاهی تاریخی و بی‌خوابی شخصیت اصلی.	رابطه پیچیده میان معلم (فرهاد کاتب) و دانش‌آموزش با تأکید بر مفهوم پراکسیس و روایت غیرخطی.	آخرین شب زندگی والتر بنیامین در بازداشتگاهی واقع در مرز فرانسه و اسپانیا که تحت تأثیر خشیش زندگی او مرور می‌شود. روایت شکست تاریخی و نقد فاشیسم.
شخصیت‌پردازی	ابراهیم صحافی نماد آگاهی تاریخی و مقاومت؛ شخصیت‌های انقلابی و استعاری.	فرهاد کاتب به‌عنوان نماد پراکسیس و فعلیت؛ شخصیت‌های متأثر از کش‌های فلسفی.	والتر بنیامین به‌عنوان شخصیت محوری؛ اوتو نماد فاشیسم؛ شخصیت‌های فلسفی و تاریخی.
دستور صحنه	فضای مغازه عتیقه‌فروشی با نشانه‌های تاریخی؛ اعلامیه‌خوانی به‌عنوان کنش نمادین.	تابلو فرشته نو پل کله	
مضمون	نقد تاریخ‌نگاری پیشرفت‌گرا؛ تأکید بر آگاهی و بیداری تاریخی از دیدگاه بنیامین.	تحلیل مفهوم پراکسیس و رهایی مارکسیستی؛ نقد ساختارهای اجتماعی و زمان‌روایی.	نقد فاشیسم و توتالیتاریسم؛ زیبایی‌شناسی شکست و تأکید بر تاریخ ستمدیدگان.
دیالوگ	مونولوگ‌های نمادین شخصیت صحافی درباره تاریخ و آگاهی، اعلامیه‌خوانی.	دیالوگ‌های فلسفی درباره اراده و آزادی انسان؛ گفتگوهای تعلیمی و نقد اجتماعی.	دیالوگ‌های فلسفی بنیامین درباره تاریخ، شکست و آگاهی.

فرامتن‌های تاریخی و فلسفی هستند. او با الهام از دیدگاه‌های کارل مارکس و والتر بنیامین، توانسته است مفاهیم پیچیده‌ای مانند پراکسیس، آگاهی تاریخی، نقد پیشرفت‌گرایی و زیبایی‌شناسی شکست را به‌صورت نمایشی در آثارش بازتاب دهد. استفاده از فرامتن‌های تاریخی به او این امکان را داده است که تاریخ را از دیدگاهی انتقادی بازبینی کند و مفاهیم فلسفی-سیاسی را به شیوه‌ای جدید و خلاقانه به تصویر بکشد. او به‌شدت از فلسفه مارکسیستی و اندیشه‌های والتر بنیامین تأثیر گرفته است. در نمایش نامه گزارش خواب، مفهوم آگاهی تاریخی از دیدگاه مارکس و بنیامین به‌طور برجسته مطرح می‌شود. شخصیت ابراهیم صحافی که هیچ‌گاه نمی‌خوابد، نماد آگاهی تاریخی است و بی‌خوابی او نشانه‌ای از بیداری و مقاومت در برابر تاریخ‌نگاری فاتحان است. این مفهوم که توسط والتر بنیامین در تزهایش درباره تاریخ ارائه شده، به خوبی در این نمایش نامه منعکس شده است.

نمایشی رضایی‌راد شد که بن‌مایه‌های برقراری رابطه فرامتنی این مؤلف هستند. این بن‌مایه‌ها شامل نقد تاریخ پیشرفت‌گرا، نظریه زیبایی‌شناسی شکست، مفهوم رهایی و مفهوم پراکسیس هستند (جدول ۱). او با الهام از دیدگاه‌های مارکسیستی و بنیامینی، تاریخ را از دیدگاهی جدید و انتقادی بازنگری می‌کند و به تماشاگران این امکان را می‌دهد که تاریخ را به گونه‌ای دیگر ببینند.

نتیجه‌گیری

تحلیل‌های انجام‌شده بر روی نمایش نامه‌های رضایی‌راد نشان داد که رضایی‌راد توانسته است با تلفیق تاریخ، فلسفه و فرم‌های نمایشی، اثری بدیع و نوآورانه خلق کند که هم‌زمان از لحاظ فکری عمیق و از نظر نمایشی تأثیرگذار است. نمایش نامه‌های رضایی‌راد به‌طور آشکاری متکی بر

اثر نشان می‌دهد که تاریخ نه به‌عنوان مسیری رو به پیشرفت، بلکه به‌عنوان مجموعه‌ای از شکست‌ها و رنج‌ها باید درک شود. ایده فرشته تاریخ که بنیامین در نوشته‌های خود مطرح می‌کند، در این نمایش‌نامه به‌طور کامل تجلی پیدا کرده و به شکلی نمایشی به تصویر کشیده شده است. این پژوهش نشان داد که آثار رضایی‌راد نه تنها از نظر محتوای فلسفی عمیق هستند، بلکه از لحاظ فرم‌های نمایشی نیز پیچیدگی‌های زیادی دارند که آن‌ها را به آثاری جذاب و تأثیرگذار تبدیل می‌کند. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی، بازتاب کهن‌الگوهای معیار در شکل‌گیری پیرنگ نمایشنامه‌های رضایی‌راد موردسجش قرار گیرد و همچنین تأثیر این کهن‌الگوها بر شخصیت‌پردازی، دیالوگ‌ها و ساختارهای فرامنتی آثار او تحلیل شود.

رضایی‌راد از این ایده برای نقد مفهوم پیشرفت تاریخی و بازبینی رویدادهای گذشته از دیدگاهی انتقادی استفاده می‌کند. رضایی‌راد در نمایش‌نامه فعل نیز بر روی مفهوم «پراکسیس» تأکید دارد که یکی از مفاهیم کلیدی در فلسفه مارکسیستی است. «پراکسیس» به معنای کنش آزادانه و ارادی انسان برای تغییر وضعیت موجود است. شخصیت فرهاد کاتب در این نمایش‌نامه، با تأکید بر فعلیت و کنش ارادی، تلاش می‌کند تا از محدودیت‌های جامعه فرار کند. این نقد رضایی‌راد بر ساختارهای اجتماعی، ریشه در فلسفه مارکسیستی دارد و نشان می‌دهد که چگونه نظام‌های قدرت می‌توانند اراده و کنش انسان را محدود کنند. همچنین رضایی‌راد در فرشته تاریخ مستقیماً به زندگی و اندیشه‌های والتر بنیامین پرداخته و با تمرکز بر مفهوم شکست تاریخی، به نقد فاشیسم و توتالیتراریسم می‌پردازد. رضایی‌راد در این

پی‌نوشت‌ها

1. Karl Marx (1818–1883).
2. Walter Benjamin (1892–1940).
3. Theses on the Philosophy of History.
4. The Arcades Project.
5. Critique of Progressive Historiography.
6. Intertextuality.
7. Transtextuality.
8. Architextuality.
9. Metatextuality.
10. Hypertextuality.
11. Paratextuality.
12. Gaston Bachelard.
13. Philosophy of History
14. Friedrich Engels.
15. Praxis.
16. Brechtian Distancing Effect.
17. Angel of History.
18. Angelus Novus.
19. Paul Klee.
20. Aesthetics of Failure.

فهرست منابع

- Benjamin, W. (1998). The work of art in the age of its technological reproducibility [Honar dar dore-ye baz-tolide fanni] (O. Nikfarjam, Trans.). *Farabi Quarterly*, (31), 160–220. <https://ensani.ir/fa/article/21838> (Original work published 1935) (in Persian)
- Benjamin, W. (2014). *On language and history* [Darbareye zaban va tarikh] (M. Farhadpour & O. Mehregan, Trans.). Hermes. (Original work published 1957) (in Persian)
- Farbakhsh, F. (2017). *A study of narrative time in the play Dream Report by Mohammad Rezayi-Rad and Sleep in an Empty Cup by Naghme Samini based on Gérard Genette's theories* [Barresie zamane revayi dar namayeshnameye Gozaresh khab az Mohammad Rezayi-Rad va Khab dar Fenjane khali az Naghme Samini bar asase nazariyate Gerard agaennete] [Master's thesis, Iran University of Art]. Iran University of Art Electronic Theses and Dissertations (ETDs). (in Persian)
- Genette, G. (1997). *Palimpsestes: La littérature au second degré*. Seuil.
- Khanmohammadi-Zanoos, H. (2017). *The phenomenology of performative action in drama: A study of two plays by Mohammad Rezayi-Rad; Dream Report and Such a Dance* [Padidarshenasi konesh namayeshi dar namayeshname ba barresi do asare Mohammad Rezayi-Rad; Gozaresh khab va Raghsi Chenin] [Master's thesis, Iran University of Art]. Iran University of Art Electronic Theses and Dissertations (ETDs). (in Persian)
- Löwy, M. (2016). *Fire alarm: Reading Walter Benjamin's on the concept of history* (Chris Turner, Trans.). Verso. (Original work published 2004)
- (In French)
- Mohseninia, N. (2014). *Comparative literature in the contemporary world* [Adabiate tatbighi dar jahane mo`aser]. Elmo danesh. (In Persian)
- Mokhtabad, S., & Rooein, A. (2015). The phenomenology of space in the play *Dream Report* by Mohammad Rezayi-Rad, with a focus on Gaston Bachelard's views in *The Poetics of Space* [Padidarshenasi-ye makan dar namayeshnameh-ye Gozaresh-e khab neveshteh-ye Mohammad Rezayi-Rad ba tamarkoz bar ara-ye Gaston Bachelard dar Boutighaye Faza]. *Theater Scientific Quarterly*, 2(63), 10–32. <http://noo.rs/XSVKI> (in Persian)
- Namvar Motlagh, B. (2007). *Introduction to intertextuality* [Daramadi bar Beynamatniyat]. Sokhan. (in Persian)
- Nasiri hamed, R. (2021). Continuity and non-continuity in the history of the subaltern history by emphasis on the views of Walter Benjamin [Tadavom va gosast dar tarikhe foroodastan ba negahi be ara'e Walter Benjamin]. *Tarikhnegari & Tarikhnega`ri Quarterly*, 31(27), 287–307. <https://doi.org/10.22051/hph.2021.36419.1530> (in Persian)
- Nazer, E. (2022). Phenomenology of the concept of presence and absence in the play *Verb* by Mohammad Rezaei Rad [Padidarshenasi mafhoom hoozoor va ghyab dar namayeshname Fe`el asare Mohammad Rezayi-Rad]. *Rahpooye Honarha-ye Namayeshi Quarterly*, 2(3), 12–32. <https://doi.org/10.22034/rpa.2022.252364> (in Persian)
- Nowruzi, Z., & Alibeygi Sarhali, V. (2014). The impressions of Sâdi from Ferdowsi based on the theory of transtextuality [Asarpazirie Sa`di az Ferdowsi bar asase nazariyate taramatniyat]. *Quarterly Journal of Persian Language and Literature Research*, 33(12), 111–139. <https://www.sid.ir/paper/56179/fa> (in Persian)
- Rezayi, M. (2023). *An analysis of the dramatic essence of the conflict between thought and emotion in theatrical distancing: A case study of the play Act, by Mohammad Rezayi-Rad* [Tahlile johare deramatic tarozeh andishe va ehsas dar faselegozarie teatri, ba motale'e moredie namayeshname Fe`el, neveshte Mohammad Rezayi-Rad] [Master's thesis, Institute of Higher Education in Islamic Art and Thought]. Institute of Higher Education in Islamic Art and Thought Theses and Dissertations (ETDs). (in Persian)
- Rozatian, S., & Gerami, N. (2018). Metatextualities of *Salaman and Absal* [Faramatnhaye Salaman va Absal]. *Research on Mystical Literature*, 12 (1), 25–46. <https://doi.org/10.22108/jpll.2018.101678.1025>
- Saboor, R. (2019). *The position of the climax in the structure of realistic drama in selected works of Mohammad Charmshir and Mohammad Rezayi-Rad, with a focus on Gustav Freytag's theory* [Jayeghae noghte

- owj dar saktare derame realisti dar asare montakhabe Mohammade Charmshir and Mohammad Rezayi-Rad, ba tamarkoz bar nazariehe Goustav Fritag] [Master's thesis, Soureh International University]. Soureh International University Electronic Theses and Dissertations (ETDs). (in Persian)
- Soltani, M. (2017). *A Comparative study of the philosophy of history from the perspectives of Karl Marx and Oswald Spengler* [Barresie tatbighie falsafe tarikh az didgahe Marx va Spengler] [Master's thesis, University of Tabriz]. University of Tabriz Electronic Theses and Dissertations (ETDs). (in Persian)
- Wood, A. (2014). *Karl Marx* [Karl marx] (Shahnaz Mosama parast, Trans.). Ghoghhus. (Original work published 2004) (in Persian)
- بنیامین، والتر (۱۳۷۷). اثر هنری در عصر تکثیر مکانیکی (ا. نیک فرجام، مترجم). فصلنامه فارابی، (۳۱)، ۱۶۰-۲۲۰. <https://ensani.ir/fa/article/21838> (چاپ اثر اصلی ۱۹۳۵)
- بنیامین، والتر (۱۳۹۸). درباره زبان و تاریخ (مراد فرهادپور و امید مهرگان، مترجم). انتشارات هرمس. (چاپ اثر اصلی ۱۹۵۷)
- خان محمدی زونوز، هادی (۱۳۹۶). پدیدارشناسی کنش نمایشی در نمایشنامه با بررسی دو اثر محمد رضایی راد: گزارش خواب، رقصی چنین [پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر ایران]. پایان نامه ها و رساله های الکترونیکی دانشگاه هنر ایران.
- رضایی، مهدی (۱۴۰۲). تحلیل جوهر دراماتیک تعارض اندیشه و احساس در فاصله گذاری تئاتر، با مطالعه موردی نمایشنامه فعل، نوشته محمد رضایی راد [پایان نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی هنر و اندیشه اسلامی]. پایان نامه ها و رساله های الکترونیکی مؤسسه آموزش عالی هنر و اندیشه اسلامی.
- روضاتیان، سیده مریم و گرامی، نجمه (۱۳۹۷). فرامتن های سلامان و آبسال. پژوهش های ادب عرفانی (گوهر گویا)، (۱)۱۲، ۲۵-۴۶. <https://doi.org/10.22108/jpl.2018.101678.1025>
- سلطانی، مرضیه (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی فلسفه تاریخ از دیدگاه مارکس و اشنپنگر [پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تبریز]. پایان نامه ها و رساله های الکترونیکی دانشگاه تبریز.
- صبور، رضا (۱۳۹۸). جایگاه نقطه اوج در ساختار درام رئالیستی در آثار منتخب محمد چرمشیر و محمد رضایی راد با تمرکز بر دیدگاه گوستاو فريتاک [پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین المللی سوره]. پایان نامه ها و رساله های الکترونیکی دانشگاه بین المللی سوره.
- فربخش، فرگل (۱۳۹۶). بررسی زمان روایی در نمایشنامه‌ی گزارش خواب از محمد رضایی راد و خواب در فنانج خالی از نغمه ثمنینی بر اساس نظریات ژرار ژنت [پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر ایران]. پایان نامه ها و رساله های الکترونیکی دانشگاه هنر ایران.
- محسنی نیا، ناصر (۱۳۹۳). ادبیات تطبیقی در جهان معاصر. نشر علم و دانش.
- مختاباد، سید مصطفی، رویین، علی (۱۳۹۴). پدیدارشناسی مکان در نمایشنامه گزارش خواب نوشته محمد رضایی راد با تمرکز بر آرای گاستن باشلار در بوطیقای فضا. فصلنامه تئاتر، ۲(۶۳)، ۱۰-۳۲. <http://noo.rs/XSVKI>
- ناظر، عرفان (۱۴۰۱). پدیدارشناسی مفهوم حضور و غیاب در نمایشنامه فعل اثر محمد رضایی راد، فصلنامه رهپویه هنرهای نمایشی، ۲(۳)، ۱۲-۳۲. <https://doi.org/10.22034/rpa.2022.252364>
- نامور مطلق، بهمن (۱۳۸۶). درآمدی بر بینامتنیت. نشر سخن.
- نصیری حامد، رضا (۱۴۰۰). تلاوم و گسست در تاریخ فرودستان با نگاهی به آراء والتر بنیامین. تاریخ نگری و تاریخ نگاری، ۳۱(۲۷)، ۲۸۷-۳۰۷. <https://doi.org/10.22051/hph.2021.36419.1530>
- نوروزی، زینب و علی بیگی سرهالی، وحید (۱۳۹۳). اثرپذیری سعدی از فردوسی بر اساس نظریه ترامتنیت. پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ۳۳(۱۲)، ۱۱۱-۱۳۹. <https://www.sid.ir/paper/56179/fa>
- وود، آلن (۱۳۸۷). کارل مارکس (شهناز مسمی پرست، مترجم). نشر ققنوس. (چاپ اثر اصلی ۲۰۰۴)